

УДК 002.2:81](477)

Галина СОЛОДЕНКО

наук. співробітник НБУВ, канд. іст. наук

Петро Стебницький – оборонець української книги та української мови

Статтю присвячено діяльності відомого державного та громадського діяча Петра Януаровича Стебницького – невтомного працівника на ниві українського слова і книги.

Ключові слова: П. Я. Стебницький, українська книга, українська мова, товариство.

«Нашого насіння ніхто не викорнить.»
Микита Корж

У рік української книги слід згадати славні імена наших співвітчизників, які своє життя присвятили служінню книзі, сприяли розвитку бібліотечного будівництва в країні, завжди свято вірили у те світло, яке несе книжка, написана рідною мовою. Серед багатьох відомих діячів ім'я П. Я. Стебницького посідає чільне місце, тому повернення науці і культурі його здобутків є моральним обов'язком сучасного покоління перед своїми попередниками.

25 листопада минає 135 років від дня народження відомого державного та громадського діяча, письменника, публіциста, журналіста, перекладача, редактора та видавця – Петра Януаровича Стебницького (1862–1923).

Петро Януарович залишив нам великий спадок – 168 нарисів, оповідань, статей, брошур, які друкувалися в журналах, альманахах, збірниках, виходили окремими книжками. Це була обдарована людина, надзвичайно сумлінна, порядна та неординарна особистість, фахівець із глибокими знаннями математичних наук, непересічним літературним талантом. Довгий час його роботи були заборонені (знаходилися у спецсхових), а ім'я майже не згадувалося, а якщо і згадувалося, то лише з негативними характеристиками та поширеним у той час ярликом «націоналіст».

Коло інтересів П. Стебницького було досить широким – від актуальних питань робітничого ринку, хлібної торгівлі, економіки цукрового виробництва, горілчаної торгівлі до художніх перекладів

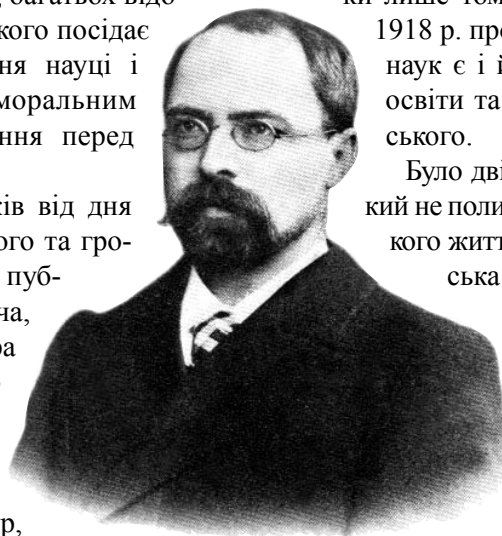
К. Горація, Дж. Байрона, Р. Ролана, М. Лермонтова та спогадів про відомих українських діячів О. Русова, Ф. Вовка, О. Кониського та ін.

І мабуть, якби не було всіх цих здобутків, Петро Стебницький залишився б в історії вітчизняної науки лише тому, що на указі від 14 листопада 1918 р. про створення Української академії наук є і його підпис – міністра народної освіти та мистецтва при уряді Скоропадського.

Було дві пристрасті, які Петро Стебницький не полишав упродовж усього свого нелегкого життя, – це українська мова та українська книжка. Великий прихильник книги, він сприяв виходу в світ багатьох видань та дбав про їхнє поширення.

Народився П. Стебницький у сім'ї священика у с. Гореничі Київської області. Вищу освіту здобув на фізико-математичному факультеті Київського університету. Після закінчення університетських студій 1886 р. отримав ступінь кандидата математичних наук і переїхав до Петербурга.

Більше 30 років П. Стебницький жив і працював у Петербурзі та домагався того, щоб жодне українське питання не вирішувалося без нього, не обминуло його. «Українству» віддав він усе – силу, розум, кошти, яких не вистачало українському руху, і навіть більше – саме життя. Обіймаючи в Петербурзі високе службове становище та маючи широкі літературні зв'язки, П. Стебницький використовував все це в інтересах української справи взагалі та української книжки зокрема. Тільки завдяки

його клопотанням перед петербурзькою цензурою вдавалося перевести рукописи, що надходили з України, через усілякі цензурні митарства.

Відомий книгознавець Степан Сірополко зауважував: «...українське громадянство якось спонтанічно вважало Стебницького своїм комісаром для відстоювання українських інтересів перед російською владою в столиці та переведення в життя різних починів всенационального значіння...»¹.

Особливо значна роль П. Стебницького у справі видання української книжкової продукції та поширення книжки серед демократичних верств нашого народу. Стебницький був одним із засновників товариства для видання популярних українських книжок. Це товариство під назвою «Благотворительное общество для издания дешёвых и общепользных книг» виникло в Петербурзі 1899 р. і поклало початок виданню та популяризації української книги не лише серед українців у Петербурзі, але й в Україні. Прикриваючись маловиразною назвою, товариство протягом двадцяти років свого існування випустило в світ 80 назв книжок загальним накладом близько одного мільйона примірників. П. Стебницький не тільки очолював товариство, але й збирав кошти на утримання, частенько додаючи власні, займався редагуванням і розповсюдженням книжок, був одночасно редактором, коректором і навіть технічним працівником.

І. Франко писав про українську видавничу діяльність товариства: «...останнім часом на перший план в цьому відношенні виступає Санкт-Петербурзьке благодійне товариство для видання популярних книжок ...ці видання поширюються в дуже великій кількості, не десятками, а сотнями тисяч примірників; значить, маса народу почала відчувати потребу в книзі рідною мовою...»².

Дбаючи про поширення видань «Благодійного товариства», П. Стебницький не раз звертався до провінційних «Просвіт», сільських учителів, передплатників «Кієвської старини», пізніше – Головного Комітету Всеросійського Земського Союзу і т. п. із закликом ширити видання товариства серед українського народу. Як голова цього товариства П. Стебницький нерідко сприяв тому, що їхні видання безоплатно надсилались до сільських бібліотек і незаможних читачів.

Відаючи багато сил і уваги «Благодійному това-

риству», П. Стебницький не обмежувався працею тільки там, а й брався до роботи усюди, де можна було щось зробити для української справи. Так, П. Стебницький був членом редакційного комітету з видання енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем», яке почало друкувати московське «Издательство Братьев Гранат». Через тяжкі матеріальні обставини воєнного часу та у зв'язку з військовими подіями це видання припинилося на другому томі, але й ці два томи мали велике суспільне значення. Разом з О. Лотоцьким та Ф. Вовком П. Стебницький працював у комісії для редагування перекладу українською мовою Євангелія, яке з його ж ініціативи почав видавати Синод.

Багато часу віддав Петро Януарович для складання разом із С. Єфремовим та О. Лотоцьким збірника «Украинская литература» із серії збірників вибраних творів національних літератур народів Росії, яку започаткував Максим Горький. Через революційні події 1917 р. цей збірник не вийшов. У спогадах О. Кисіля вказується: «...серед паперів П. Я. збереглися чернетки перекладів, що він зредагував або зробив сам. Це – уривки з творів Квітки, Стороженка, Нечуя-Левицького, Леся Мартовича, В. Леонтовича, О. Кобилянської та інших письменників, що призначалися до ознайомлення російських читачів з українською літературою»³.

Громадська діяльність П. Стебницького не обмежувалася роботою у просвітницькому видавництві. У 1898 р. він став також одним із засновників «Общества им. Т. Г. Шевченко для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях Санкт-Петербурга». Товариство не тільки виконувало свої уставні завдання, а й з успіхом займалося просвітницькою та видавничою діяльністю. Серед видань товариства слід назвати перше повне видання «Кобзаря», два томи історичних досліджень О. Єфименко «Южная Русь» та альбоми з малюнками Т. Г. Шевченка.

Завдяки авторитету та наполегливій праці Петра Януаровича долалися численні цензурні бар'єри, його називали неофіційним аташе у справах української культури в Петербурзі. Перше видання «Кобзаря» (1906) розійшлося в кількості 10 тис. прим. упродовж трьох місяців, друге вийшло в кількості 25 тис. прим. і також швидко розійшлося, але до третього повного видання «Кобзаря» справа не дійшла, революційні події 1905 р. та цензура не дозволили здійснити задумане.

³ Кисіль О. П. Я. Стебницький і українська книга // П. Я. Стебницький. 1862–1923. – К.: Слово, 1926. – С. 78.

¹ Сірополко С. Петро Стебницький, як книголюб // Укр. книга. – 1937. – С. 177.

² Франко І. Южнорусская литература // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Эфрона. – СПб., 1904 – Т. 81. – С. 322.

Сергій Єфремов писав про Стебницького: «...його життя було одним суцільним подвигом неустанної праці. До Петра Януаровича, як до фокуса, сходились нитки і пружини українських заходів у Петербурзі... Коли треба було зробити якусь відповідальну роботу, вибір завжди якось спинявся на йому...»⁴.

Сумна була доля української книги, і вся її історія упродовж двох останніх століть – це власне історія всіляких її заборон та утисків з боку царського російського уряду. Утиски ці особливо збільшилися в другій половині XIX ст., коли, з одного боку, було вже цілком знищено всі особливості українського політичного життя, а з іншого – українська література набувала все більшого значення для культурного відродження українського народу. До цензурних заборон прилучалися ще й фінансові труднощі, бо в Україні бракувало великих і фінансово спроможних видавництв.

У Петербурзі Петро Януарович працював над питаннями, пов'язаними з українськими справами, при 2-му Відділі Академії наук, а саме – в комісіях по складанню записки про скасування обмежень українського друкованого слова («Об отмене стесненій малорусского печатного слова»), з питань українського правопису і по перекладу св. Письма на українську мову.

Петро Стебницький був активним співробітником багатьох російських журналів: «Украинского вестника», який виходив у Санкт-Петербурзі російською мовою у 1906 р., та «Украинской жизни», яка з 1912 р. виходила у Москві за редакцією О. Саліковського та С. Петлюри. Зокрема, у статті «Тарифное недоумение» («Украинский вестник», 1906) П. Стебницький відстоював думку про те, що українські книжки, видані в Галичині, слід звільнити від мита, як чужомовні. Його перу належить також ціла низка статей у збірниках «Украинский вопрос» (1914), «Галичина, Буковина и Угорская Русь» (1915), що їх видавало Товариство «За друга» у Москві.

У 1918 р. П. Стебницький переїздить до Києва, де обіймає посаду сенатора Адміністративного суду Державного сенату України, з 24 жовтня по 14 листопада – міністра народної освіти та мистецтва Української Держави.

1919 р. П. Стебницький зійшов із політичної арени, проте, не дивлячись на зайнятість та проблеми, пов'язані зі здоров'ям, багато й плідно працює. Друкує численні нариси в журналах «Літературно-науковий вісник», «Нова Рада», «Наше минуле» та «Книгарь», видає збірку нарисів «Поміж двох рево-

люцій» та популярну брошуру «Україна та українці». За твердженням О. Кисіля, з усіх журналів, які з'явилися під час революції, найакуратніше виходив бібліографічний журнал «Книгарь». Петра Януаровича він цікавив завжди, але особливо плідно П. Стебницький працював у ньому після того, як редакцію очолив М. Зеров (1919). Слід зазначити, що рідко яке число «Книгаря» виходило без його заміток, рецензій чи статей. Сам Петро Януарович, жартуючи, називав себе «затичкою» в журналі, бо частенько, коли не вистачало надісланого матеріалу, йому доводилося заповнювати чергові числа «Книгаря»⁵. Свою любов до журналу він виклав у сатиричному вірші «Чолом тобі «Книгарь» (1919):

Чолом тобі, «Книгарь» із книгарів, –
Хай не торкне тебе книгарська криза.
Прийми й мене старого книгогриза,
До гурту наших книжних робаків⁶.

Згодом П. Стебницького обирають Головою товариства «Просвіта» у Києві. Це вже були часи великої руйнації друкарської справи, тому своєю видавничою діяльністю товариство завдячує насамперед П. Я. Стебницькому. Під час головування в «Просвіті» Петром Януаровичем було видано дві брошури: «Шевченкова могила» С. Єфремова та «Од Київа до Канева» В. Рейтаровського (передмову до другої брошури написав П. Стебницький). Товариство планувало розпочати видання серії книжок про українських діячів та письменників, серію книг про різні народи під назвою «Наші ближчі й дальші сусіди», а також видання журналу «Вісник Просвіти», за редакцією П. Стебницького. На жаль здійснити всі ці наміри не вдалося.

Крім видавничої діяльності «Просвіта» відкрила для публічного користування свою бібліотеку, а також планувала провести цикли лекцій з історії української культури, однак їх заборонила цензура. П. Стебницькому разом із М. Синицьким доводилося не раз виступати оборонцем «Просвіти» від численних замахів на неї під час змін влади в Києві, складаючи різні заяви та меморандуми.

П. Стебницький завжди приділяв велику увагу чистоті української мови, спочатку працюючи членом редакційної колегії видавництва «Час», а згодом активно займаючись енциклопедичною та лексикографічною діяльністю, працюючи в Українській академії наук редактором Комісії для укладання «Біографічного словника діячів України», а з 1920 р. очолюючи Комісію зі створення українсь-

⁵ Кисіль О. П. Я. Стебницький і українська книга // Там само. – С. 82.

⁶ Стебницький П. Я. 1862–1923. – К.: Слово, 1926. – С. 106.

⁴ Єфремов С. Лицар нездоланий // Там само. – С. 14.

кого енциклопедичного словника. За твердженням С. Єфремова, «...до нього, як до справдешнього «мужа совісти і розуму» доходили всі питання нашого академічного життя...», «...з ним радились, його думки засягали всі й у всяких справах...»⁷.

У часописі «Нова Рада» Петро Януарович друкує статтю «Державна мова», в якій говорить: «... в українській державі була, єсть і надалі повинна бути державна мова – українська. Всяка спроба позбавити нашу горду стару мову державного значіння єсть замах на знаряддя української культури і на одну з основ української державности»⁸.

П. Стебницький не тільки відстоював українську мову, але й постійно боровся за чистоту мови. Цьому питанню він присвятив статтю «Про чистоту мови»⁹, у якій говорить: «Революція 1917 р. знов скаламутила течію повільного розвитку нашої літературної мови. Гарячкова робота, що провадилась по канцеляріях державних інституцій, давала не зрідка чудернацькі зразки українського стилю і мови... Утворення нового законодавства і біжучої літератури адміністративних розпоряджень, наспіх зроблені переклади старих російських законів, величезна продукція шкільної літератури, пристосування української мови, як офіційної, до зверхніх побутових форм, до справ техніки і промислу – все це віллало в «живі джерела» нашої мови стільки сумнівного, непевного, чужого, незвичайного матеріалу, що переварити його в короткий час не спромоглась-би і більш розвинута, окультурена мова, ніж українська. І доти не усталена як слід, наша літературна мова розхиталась у своїх основах, а в зразках офіційного вжитку виглядала хисткою й кострубатою, як вулиця після землетрусу»¹⁰. Ці слова П. Стебницького і сьогодні є актуальними.

Петро Стебницький як член редакційної колегії тісно співпрацює з видавництвом «Час». На замовлення видавництва П. Стебницький склав конспекти видань «Український рух в начерках і біографіях» та «Україна в історії, статистиці, географії і пам'ятниках», а також план видання «Всесвітньої книгозбірні». За задумом П. Стебницького, «Всесвітня книгозбірня» мала своїм завдання «...подавати на книжний торг книгу поважну, серйозну, яка рахує не стільки на ту чи іншу літературну моду, скільки на повільний культурний зріст читача і разом з тим від-

повідає новим задачам, що стають нині перед нашим культурним життям та складатися з чотирьох серій: 1. Пам'ятки світового письменства. 2. Твори чужоземних літератур нового періоду. 3. Українське письменство. 4. Історія і культура»¹¹.

Суттєві заслуги П. Стебницького були і на бібліотечній ниві, спочатку як члена Тимчасового комітету по заснуванню Всенародної бібліотеки України, а згодом завідувача відділу «Україніка». Тимчасовий комітет виконував законодавчі функції, займався питаннями комплектування фондів і штатів, а також фінансами. За участі П. Стебницького в жовтні 1918 р. було розроблено першу інструкцію для діяльності Комітету, а в листопаді складено план організації Бібліотеки.

У жовтні 1922 р. Рада бібліотекарів та Тимчасовий комітет призначили П. Стебницького першим офіційним завідувачем відділу «Україніка». За рік він створив організаційну концепцію фонду «Україніка» та окреслив функції підрозділу. Згідно з інструкцією П. Стебницького, затвердженою в грудні 1922 р., основним завданням відділу було «зібрати весь літературний матеріал, що в якійсь мірі дотикається України та українського народу». Отже, фонд відділу «Україніка» розглядався П. Стебницьким як найповніше зібрання літератури з українознавства, книжкова база широких наукових досліджень. Завідувач відділу україніка творчо підійшов до теоретичних розробок своїх попередників, пристосував їх до нового періоду функціонування ВБУ та розвинув ці ідеї далі¹².

Наприкінці свого життя, коли з'явилася можливість знову розпочати видавничу роботу, Петро Януарович бере активну участь у заснуванні видавництва «Слово», для нього перекладає українською мовою працю В. Зуммера про картини Врубеля в Кирилівській церкві та готує статтю «Кобзар під судом» (вийшла після смерті). Видавництво «Слово», віддаючи належне цій неординарній людині і вченому, поборнику української книжки, 1926 р. видало збірник «П. Я. Стебницький. 1862–1923», до якого ввійшли спогади соратників і друзів, автобіографія, вірші та перелік праць автора.

Сергій Єфремов писав про літературну творчість Стебницького: «...потужний розум і логіка, певний і видержаний до дрібниць світогляд та оригінальність думки – ось перше, чим звертають на себе

⁷ Єфремов С. Лицар нездоланий // Там само. – С. 9.

⁸ Стебницький П. Державна мова // Нова Рада. – 1918. – Ч. 169.

⁹ Смуток П. Про чистоту мови // Книгарь. – 1919. – Ч. 27. – С. 1807–1816.

¹⁰ Там само. – С. 1810.

¹¹ Видавнична хроніка // Книгарь. – 1919. – Ч. 25–26. – С. 1786–1787.

¹² Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918–1941. – К., 1998. – С. 85.

увагу нариси д. Стебницького... коли до цього додамо ще прекрасну, строгу, але zarazом часто блискучу й образну мову та чистий, благородний стиль, то зрозуміємо, чому ці давні газетні нариси з таким інтересом читаються»¹³.

Найвідомішими були його нариси «Під стелями Думи», «Поміж двох революцій», «Малоросы в Петербурге», «Перспективи російсько-українських відносин», «Крайова автономія України» тощо.

Оповідання П. Стебницького друкувалися в кращих тогочасних збірниках: «Марійка» – в літературному збірнику «На спомин О. Кониського (1903)», «Не по-людськи» – в збірнику «На вічну пам'ять Котляревському (1904)» тощо. Книги, написані П. Стебницьким, – «Поміж двох революцій» (1917), «Українська справа» (1917), «Україна та українці» (1917) – були вилучені з фондів бібліотек, а окремі екземпляри, що збереглися у спецховах, нині потребують оприлюднення та перевидання. Сьогодні все ще актуальними залишаються його слова: «Не все ще добре в нашій хаті... Ще багато в ній сміття і бруду від господарювання чужинців... ще й своїх людей чимало, засліплених чужою ласкою, і байдуже їм про долю рідного краю»¹⁴.

Про особисте життя П. Стебницького С. Єфремов писав так: «Трудове сирітське самотнє життя... останніми роками Петро Януарович вимутився багато і на безхліб'ї, й на холоді; як і усі ми тягав на своїх старих плечах пайки, мав чорні, порепані од роботи руки, тхнуло від його димом, бо сидів у курній хаті... Він не нарікав по-обивательському, а просто, без фраз і поз, приймав усе на свої груди, як громадянин»¹⁵. Як зазначають дослідники, «...єднала цих сподвижників міцна дружба, яка спиралася на фундамент спільної національно-просвітницької та громадської роботи, й щирі людські стосунки»¹⁶.

Про побутові труднощі, нужденне життя П. Стебницького друзі писали: «...заробітків у той час не було майже ніяких; в Академії Наук, де працював Петро Януарович, давали тільки продуктивні пайки, до того ж ці пайки доводилося ділити йому зі

своїми старенькими тітками, що жили десь на Печерську»¹⁷. Петро Януарович дуже любив співи, музику, знав багато українських пісень, співав з великим почуттям, проникливо і любив більше сумні пісні, мабуть і тому взяв собі літературний псевдонім «Смуток».

З часу повернення в Україну і до свого останнього дня Петро Стебницький не мав не те що власного даху над головою, а й більш-менш постійного притулку. Декілька разів заарештований і лише випадково не страчений, Петро Стебницький свідомо лишається в Києві під час захоплення його денікінцями, вважаючи, що частина української інтелігенції повинна залишитися вдома для безперервності національної роботи.

Можна стверджувати, що діяльність П. Я. Стебницького – це невтомне служіння українській книзі, українській мові та українській державності, саме в цьому полягав весь сенс його життя. Тому переконливо і пророчо звучать сьогодні слова С. Сірополка: «Своєю працею на культурному полі Петро Стебницький, безперечно, в значній мірі прислужився тому, що український нарід усвідомив собі значіння світла-книжки, а в подяку за цю працю український нарід запише його ім'я в історію великостраждальної української книжки»¹⁸.

Джерела, в яких висвітлений творчий і життєвий шлях П. Я. Стебницького:

1. *Болаболъченко А.* Три долі: Модест Левицький. Петро Стебницький. Максим Славинський. Біографічні нариси. – К.: Літопис, 1999. – 85 с.

2. *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 164–165.

3. *Дубровіна Л. А., Онищенко О. С.* Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918–1941. – К., 1998. – 335 с.

4. *Зубкова Н. М., Степченко О. П.* Листування П. Я. Стебницького з С. О. Єфремовим як джерело з історії народного просвітництва в Україні початку ХХ ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 366–374.

5. *Стебницький П.* // Енциклопедія українознавства: Словникова частина / За ред. В. Кубійовича. – Париж; Нью-Йорк, 1976. – Т. 8. – С. 3043–3044.

6. *Стебницький П. Я.* // Українська журналістика в іменах / За ред. М. М. Романюка. – Львів, 1999. – Вип. 6. – С. 320–324.

¹³ *Єфремов С.* Серед білої ночі // Книгарь. – 1919. – Ч. 20. – С. 1269.

¹⁴ *Стебницький П.* Поміж двох революцій. Нариси політичного життя за рр. 1907–1918. – К., 1918. – С. 242.

¹⁵ *Єфремов С.* Лицар нездоланий // П. Я. Стебницький. 1862–1923. – К.: Слово, 1926. – С. 18.

¹⁶ *Зубкова Н. М., Степченко О. П.* Листування П. Я. Стебницького з С. О. Єфремовим як джерело з історії народного просвітництва в Україні початку ХХ ст. // Рукописна та книжкова спадщина України: – К., 2005. – Вип. 10. – С. 366.

¹⁷ *Бігановська Є.* Спогади / П. Я. Стебницький. 1862–1923. – К.: Слово, 1926. – С. 52.

¹⁸ *Сірополко С.* Петро Стебницький, як книголюб // Укр. книга. – 1937. – № 7–8. – С. 180.